

Metode și meșteșug în cercetarea de tip istorie orală

Narcisa ȘTIUCĂ*

Key-words: *oral history, methods, contents and form analysis*

Cercetarea narativă este una dintre cele mai agreate astăzi chiar dacă, de multe ori, metodele și tehnicile de investigare sunt imperfecte. Aceasta a luat locul metodelor clasice întocmai cum – sau mai curând odată cu – „detronarea” fotografiei de către film. O posibilă explicație ar fi aceea că oamenii sunt mai dispuși să povestească, să-și împărtășească experiența și crezul de viață decât să descrie la modul impersonal, neangajat, evenimentele trăite, adică să devină din observator personaj sau chiar protagonist.

Una dintre problemele pe care le pune acest tip de abordare a vieții și istoriei sociale este disocierea între cercetarea de tip *povestirea vieții* – pe de o parte – și *istoria orală* – pe de alta, care nu trebuie socotită doar o chestiune de terminologie, de perspectivă sau de stil personal, ci una de substanță.

În opinia noastră, înregistrarea informațiilor și mărturiilor prin povestirea vieții nu poate furniza toate racordurile cu istoria oficială și, cu atât mai puțin, ar putea constitui o alternativă, o direcție complementară a acesteia. Argumentăm această afirmație prin faptul că relatarea propriei experiențe de viață este eminentamente și inevitabil pur subiectivă, rolul cercetătorului nefiind acela de a o confrunta cu adevăruri immortalizate în legătură cu aceleași evenimente, ci de a-i acorda credit total. În elaborarea unei narațiuni autobiografice intervin procese psihice între care ni se pare esențială rememorarea prin selecție pozitivă sau negativă – dictată de personalitatea naratorului dar și de contextul narării/înregistrării. Textele homodiegetice se îmbină, pe de altă parte, foarte rar cu cele heterodiegetice, povestitorul fiind interesat mai ales să comunice despre propria experiență decât să o compare sau să o confrunte cu a celorlalți.

Apreciem că, pentru a aspira la includerea în categoria demersurilor de istorie orală, o cercetare narativă trebuie să îndeplinească două condiții esențiale. Întâi de toate ea trebuie să fie orientată preponderent către un eveniment sau o perioadă istorică de importanță marcantă (e.g. conflagrațiile mondiale, epocile totalitare) iar firul individual al vieții să constituie mijlocul prin care să se reconstruiască o imagine mai vie a trecutului. Altfel spus, ancheta să fie generată și să graviteze în jurul istoriei sociale și nu al celei individuale. De altfel unul dintre scopuri este acela de a înțelege mai bine evenimente relativ îndepărtate în timp prin apel la opiniile,

* Universitatea din București, România.

judecățile, evaluările și sentimentele celor care au participat sau au fost martori la ele. Cea de-a doua condiție este ca metodele orale să beneficieze de suportul unor martori documentari – scripturali și vizuali – care să confirme sau să infirme, dar mai ales să verifice și să ateste veridicitatea faptelor relatate. Numai astfel susținute mărturiile evenimentelor istorice trăite pot sta alături de consemnările oficiale.

1. Etapa documentării

Încă din această etapă cercetarea narativă de tip istorie orală se distinge de cea efectuată prin metoda etnografică întrucât fundamentarea ei se face consultând arhivele instituțiilor specializate (e.g. Institutul Român de Istorie Recentă, Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului, Institutul Național pentru Studierea Holocaustului) și pe cele ale administrației locale și regionale, dar și pe cele ale unor asociații (e.g. filialele județene ale Asociației Naționale a Veteranilor de Război și cele ale revoluționarilor din 1989, Asociația Foștilor Deținuți Politici), instituții de cult și de învățământ. Un aport informațional prețios îl poate constitui consultarea selectivă a arhivelor media: presa epocii, înregistrările audio și video, fototecile. Acestea vor fi completate în etapa următoare de surse documentare similare păstrate în mediile familiale și care dețin, la rândul lor, o valoare istorică (de la acte de danie domnească, certificate de proprietate și moștenire, la hotărâri judecătorești și acte de expropriere, documente de stare civilă și militare, diplome și distincții etc.).

Informațiile pe care cercetătorul le poate acumula îi conferă două competențe deloc neglijabile: pe de o parte, se va înfățișa celui interviuat documentat solid, pe de alta, îi va deschide orizonturile către o mai bună înțelegere a mărturisirilor și, fapt extrem de important, îi va permite să confrunte adevărurile subiective cu cele consemnate și consfințite de documente unanim recunoscute. Această operație nu ar fi un semn de neîncredere din partea cercetătorului, ci o operație necesară din punct de vedere deontologic și, de ce nu, o împlinire a unui deziderat desuet astăzi: obiectivitatea.

Nu în ultimul rând, o documentare solidă și complexă având multiple surse constituie baza alcătuirii instrumentelor de anchetă (cadrele de interviu și direcțiile de orientare a convorbirilor și conversațiilor).

2. Alegerea subiecților (informatorilor)

Selectarea persoanelor avizate în tema centrală a anchetei separă net cercetarea de istorie orală de cea antropologică (etnologică), întrucât cercetătorul nu va face apel la comunitățile de tip tradițional, ci la alte tipuri de structuri (organizații, asociații și grupuri formal constituite) al căror statut este, de regulă, consfințit prin lege (veteranii, deținuții politici, victimele totalitarismului, eroii Revoluției din 1989, expropriații).

Totuși nu putem desconsidera suportul pe care, în mediul rural, îl pot oferi structuri tradiționale (vecinătățile, grupurile de vârstă și gen, precum și cele profesionale). Afirmăm aceasta întrucât narațiunile autobiografice sunt prelungiri ale actului povestitului. Acesta presupune un cadru de actualizare fundamentat pe relația naratorului cu un auditoriu competent în sens folcloric a cărui menire este să-

i acorde girul asigurând astfel circulația, transmiterea, uneori chiar generarea variantelor (Constantinescu 1990: 97–102).

Cercetătorul poate exploata în folosul demersului său evaluarea și ierarhia stabilite în grup în selectarea și acreditarea persoanelor-sursă mai ales atunci când vizează experiențe de viață trăite de grupuri masive de oameni. Putem spune că astfel ajungem la un punct de convergență cu etnologia, întrucât vom avea în vedere, cel puțin în faza preparatorie, „informatorii-tip” (Brăiloiu 1931: 12), „informatorii specializați” (Bonte, Izard 1999: 430–433) ori performanți, adică acele persoane cunoscute și recunoscute ca având o experiență prodigioasă și prestigioasă, reprezentativă atât pentru tema aleasă, cât și pentru categoria-eșantion de intervieuați. Competența narativă (în sens folcloric), probată și șlefuită după toate regulile comunicării în interiorul grupurilor tradiționale în ocazii bine determinate (întâlniri, comemorări, comunicate oficiale) departajează indivizii, fapt care constituie unul dintre avantajele majore, mai ales în cazul opțiunii pentru analiza formei narațiunilor.

3. Elaborarea instrumentelor de lucru

Așa cum am anticipat deja, această operație nu se poate efectua fără parcurgerea scrupuloasă a celorlalte două etape. Dacă în cercetările de tip antropologic/ etnologic, cercetătorul urmărește înregistrarea unor fapte și acte culturale de interes comunitar practicate în virtutea tradiției, a păstrării și transmiterii unui patrimoniu cultural caracteristic unui grup uman relativ omogen, „exersat” de-a lungul mai multor generații, în cazul culegerii de informații privind experiențele de viață el cere permisiunea unor subiecți de a pătrunde în intimitatea lor, de a le răscoli amintirile, de a-i face să le retrăiască și să le împărtășească. Acest lucru presupune o schimbare de atitudine și de perspectivă nu numai în cursul anchetei, ci pe durata întregii cercetări și, prin urmare, o rigoare deosebită în respectarea normelor deontologice.

Metoda de înregistrare consacrată este cea a *interviului semidirectiv și non directiv* (Géraud, Leservoisier et alii 2001: 40–42) alături de care, pentru cei mai experimentați, pot da roade *convorbirea* (discuție direcționată) și *conversația* (discuție destinsă). Elaborarea instrumentelor de lucru (documentele pentru teren) după alcătuirea listei orientative a subiecților ce urmează a fi înregistrați se motivează prin faptul că, spre deosebire de culegerile datelor etnografice și folclorice, cele de tip narativ trebuie să fie adecvate atât tematicii și subiectelor abordate, cât și experienței personale a categoriilor de indivizi. Totuși un suport real în alcătuirea unui set de cadre de interviu îl oferă metodologia sociologică și antropologică, dacă ne gândim la procedeul eșantionării pe criterii bine alese astfel încât, la întâlnirea cu fiecare interlocutor în parte, cercetătorul să procedeze doar la adaptarea instrumentelor în funcție de experiența lui, personalitatea, capacitățile cognitive și de comunicare.

Punerea lor în aplicare presupune însă mai multe condiții neobligatorii pentru etnografi, folcloriști și pentru etnologi, dar esențiale pentru cei ce adoptă traseul istoriei orale. Este vorba înainte de toate de sinceritate, de comunicarea expresă a scopurilor cercetării grevate de regulile respectării confidențialității, intimității în

privința publicării informației, dar și de crearea unui cadru de dialog intim, aproape familiar. Conform deontologiei dar și legislației actuale, informatorul devine părtaș la opera cercetătorului ceea ce impune, de ambele părți, un comportament bazat pe respect și încredere reciprocă. Prin urmare, încă din faza de pregătire a anchetei, cercetătorul trebuie să aibă în vedere toate aceste aspecte ale comunicării pentru a nu risca un blocaj datorat nerespectării „regulilor jocului” ori nesincerității. El își poate consolida încrederea în fața celui interviuat dacă este pregătit să ofere *povestiri la schimb* care au darul de a-l convinge pe acesta din urmă atât cu privire la cunoașterea etapei istorice sondate, cât și la solidaritatea cu o anumită cauză.

O similitudine cu aplicarea metodelor orale în etnologie este aceea că, așa cum arată J. Clifford, cercetătorul procedează la înscriere și transcriere, pentru ca apoi, după „confruntarea directă” cu persoana interviuată, să realizeze și descrierea (Clifford 1990, *apud* Copans 1998: 91). Cum interviurile de istorie orală sunt foarte ample sau/ și multiplicat, cel interviuat nu poate fi oprit la fiecare replică, ci, așa cum procedează etnografii și folcloriștii, cercetătorul își notează aspectele insuficient clarificate sau detaliate, revine asupra lor, află răspunsul și apoi îl atașează comentariului anchetei utilizându-l totodată și la interpretarea textului.

4. Înregistrarea narațiunilor și metode conexe

Apex-ul anchetei îl constituie, fără dubiu, înregistrarea propriu-zisă. Este un demers complex ce implică prezența activă a cercetătorului care, orice ar fi, după spusele lui J. Copans, „nu este și nu vrea să fie un om invizibil și absent” (Copans 1998: 105), am adăuga, un simplu mânuitor al aparatelor de înregistrare.

Comunicarea nonverbală a cercetătorului cu interlocutorul său, limbajul corpului sunt esențiale: gesturile de încuviințare, susținerea privirii, urmărirea gesturilor, urmate evident de cele verbale – replicile succinte, răspunsurile la întrebările aparent retorice, intervențiile ce solicită detalii – constituie garanția menținerii și continuării unui dialog viu și, în unele cazuri, chiar o condiționează. Vorbim așadar despre importanța participării active a cercetătorului, condiție definitorie a tipului de anchetă la care ne referim, cât și despre concretizarea (imortalizarea în scris a acesteia). În sensul formulat, între alții, de Simon Ottenberg în lucrarea *The Makings of Anthropology*, notele și jurnalele de teren pot da seamă de opiniile și reacțiile cercetătorului și chiar de întrebările nerostite în acel moment (Ottenberg, Sanjek 1990, *apud* Copans 1998: 98). Ele devin documente, un fel aparte de arhive care nu sunt nici discursuri nici texte: ca texte, ele sunt imuabile, ca discursuri, au nevoie de o contextualizare. Aceasta din urmă vine și din îndelung exersata metodă antropologică/ etnologică a *observației directe*; spre exemplu, descrierea mediului (ambianței) în care se efectuează ancheta poate furniza fascinante informații asupra celui interviuat.

Păstrarea memoriei se face prin „relicve ale timpului”: fotografii, diplome, brevete, trofee, suveniruri, dar și prin prezența activă, adesea provocatoare a unor persoane apropiate, cărora naratorul le-a împărtășit în timp experiențele de excepție. De aici decurg alte două metode de investigare: *consultarea martorilor vizuali* și *inițierea experimentelor*. Pe de altă parte, dacă etnologul își poate permite să arate că este presat de timp și panicat la ideea că „nu și-a îndeplinit norma”, cercetătorului

de istorie orală nu-i este îngăduit acest lucru întrucât poate rata iremediabil discuția. El poate reveni ori de câte ori este nevoie (și chiar e indicat acest lucru) în măsura în care păstrează o relație de comunicare mai mult decât amiabilă cu interlocutorul.

Concret, revenirea în același mediu consolidează încrederea, aduce informații suplimentare sau completări, subliniază interesul și confirmă scopul cercetării. Cum subiecții anchetelor de istorie orală nu sunt, ca în cazul celor ce furnizează date etnografice și folclorice, performeri sau purtători ai unor tradiții culturale colective, ei pot fi marcați de o adâncă frustrare dacă au omis sau au mistificat anumite momente, drept pentru care este de datoria cercetătorului să le ofere șansa de „a se reabilita” în fața lui și, dată fiind finalitatea anchetei, în fața posterității.

Prin aceasta, demersul de tip istorie orală se definește ca o activitate procesuală prin excelență, spre deosebire de cel etnografic și cel folcloristic, esențialmente statice, menite să immortalizeze și să descrie/ translitereze un stadiu anume al faptelor de cultură orală studiate.

Revenind la *consultarea martorilor vizuali*, vom nota că aceasta este absolut obligatorie în istoria orală. Fotografia, banda de magnetofon, filmul, așa cum afirmă F. Laplantine,

pun capăt imediat scepticismului asupra problemei și îndoielii asupra interpretării. Ele constată, autentică, garantează. Ele sunt de domeniul certitudinii, evidenței, mai mult chiar, niște probe ale obiectivității faptelor (Laplantine 2000: 111).

Cu atât mai mult, documentele istorice și juridice care, chiar dacă nu sunt solicitate expres de către cercetător, sunt înfățișate ca martori de necontestat ai narațiunii în încercarea de a alunga orice dubiu asupra autenticității faptelor trăite. Cu alte cuvinte, documentele de orice natură constituie un suport solid al referențialității. Fără acestea, ignorându-le în anchetă sau omițându-le în analiză, cercetătorul rămâne în orizontul pasionant dar vulnerabil al povestirii vieții.

Experimentele pot fi utilizate și ele ca o alternativă în cazul comunicării labile între cercetător și subiect sau în cel al blocajelor cauzate de o excesivă încărcătură emoțională ori de uitarea defensivă (reacție psihică reflexă de autoprotecție). Bunăoară se poate reconstitui, ca în cazul înregistrării epicii populare, „cadrul tradițional” de povestit prin întrebări salutare ce merg drept la țintă sau sunt mai generoase. Desigur că ancheta se cere întreruptă sau amânată momentan până la întrunirea unui grup competent în a asculta, evalua și amenda relatarea partenerului de discuție, dar acest lucru nu poate fi decât benefic.

Nu credem că mai trebuie să subliniem faptul că toate aceste soluții care țin de stilul și chiar de măiestria cercetătorului trebuie să se regăsească în scriitura anchetei (produsul cultural finit) într-o pondere pe care, alegând-o, cercetătorul să nu pună într-o lumină nefavorabilă discursul celui interviewat, ci dimpotrivă, să-i sublinieze personalitatea.

Elaborarea în vederea editării a unui text de istorie orală devine astfel o operă comună, mai ales dacă se adaugă tuturor informațiilor de mai sus mărturii pro și contra discursului principal (înregistrări încrucișate) precum și copii și transcrieri de documente olografe (corespondență, consemnări, inscripții, dedicații, jurnale sau memorii). De altfel, există și în accepțiunea exegeților contemporani ai povestirilor vieții trei modele de explorare: *cel biografic* (investigarea vieții de către un altul),

cel autobiografic (autoinvestigarea) și *cel dialogic* (sau coinvestigarea), acesta din urmă fiind cel mai potrivit cercetărilor de istorie orală (Pineau, Le Grand 2001: 101). În ultimă instanță lucrarea de istorie orală devine un meta-discurs care pornește de la nucleul povestirii vieții și reflectă interacțiunea cu cercetătorul.

5. Tipuri și soluții de analiză

Potrivit sugestiilor unor autori de lucrări din domeniul metodologiei cercetării narrative, analiza se poate face pe palierul conținutului sau pe cel al formei, urmărindu-se în ambele cazuri fie întregul, fie categorii decupate după transcrierea integrală a textului. Așa cum vom vedea, în acest punct, tipul de cercetare la care ne referim apelează la metode ale sociologiei și psihologiei, logicii și filosofiei, teoriei literaturii și lingvisticii (Lieblich et alii 2006).

În *abordarea holistă a conținutului* poate fi detectat nucleul principal al povestirii urmărind atent spațiul pe care povestitorul îl acordă unei teme, revenirea repetată la ea, cât și numărul de detalii pe care el le furnizează. Ulterior, recurgând la corelarea *analizelor cantitativă* și *calitativă*, se pot trage concluzii privind ponderea unei teme sau a alteia cuantificând contextele și amploarea dezvoltării, eventualele contradicții de tratare și tipurile de tranziție la alte teme (legături, rapeluri, flash-back, prefigurări).

Ca faze de lucru, *analiza categoriilor de conținut* reclamă decupajul pe subtexte pe baza unei întrebări, presupuneri sau ipoteze. Pentru validarea sau invalidarea fiecăreia dintre ele se recurge la inventarierea și analiza secvențelor care nu cuprind tema respectivă, eventual, la structurarea unui nou interviu directiv sau semidirectiv prin care subiectului să-i fie solicitate răspunsuri țintite. O metodă fructuoasă de analiză poate fi lectura liberă dar atentă, urmată de generarea ideilor capabile să subdividă textul în categorii specifice (etichetarea lor utilizând formulări semnificative identificate în narațiune, având rol de moto-uri, laitmotive ori formule stereotipe; acestea pot fi: judecăți de valoare, concluzii, generalizări).

Abordarea holistă a formei are ca scop încadrarea narațiunilor în trei mari tipuri în funcție de intenția și de progresia narativă, la aceste criterii adăugându-se coeziunea (structurarea momentelor subiectului, viziunea naratorului și plasarea în acțiune, capacitatea lui de a susține intrigi multiple). Ca sugestii de abordare amintim doar urmărirea traseului tipic al vieții (cronologia reală) sau a unei structuri specifice fiecărui gen, dar și alte repere precum: vârsta, statutul social (profesional, marital), apartenența la un grup anume (religios, etnic). Analiza poveștii ca întreg poate fi dictată și de perspectiva cercetătorului (preferințe pentru detalii, descrieri, judecăți de valoare, sensibilitate la emotivitatea naratorului).

Analiza categoriilor formei pornește de la premisa că povestirea vieții reflectă procesele de gândire; ea este încărcată emoțional și favorizată de comunicarea interpersonală. Se poate recurge la două tipuri de analiză: a gândirii iraționale (pornindu-se de la premisa falsă că persoana interviuată ar fi caracterizată de aceasta) și a gândirii raționale. Prin urmare, în primul caz se vor urmări: asocierile și emoțiile necontrolate, preferințele pentru concretizări și detalii în detrimentul abstractizărilor și generalizărilor, pentru simboluri concrete în detrimentul conceptelor, alături de dihotomizări, stereotipii, forme de încredere pasivă în figurile

de autoritate etc. Analiza gândirii raționale este cu mult mai complexă coborând până la nivelele lingvistice care reflectă capacitatea conceptualizării abstracte și/ sau simbolice, capacitatea de a identifica asemănări și diferențe între fenomene, gândirea responsabilă și spiritul critic și, din nou, încărcătura emoțională a narațiunii.

Constatăm că publicațiile românești de până acum – cu extrem de puține excepții – se păstrează cu obstinație în abordarea narativă autobiografică manifestând un dezinteres evident pentru celelalte două modele de explorare menționate mai sus. Din punctul nostru de vedere *cercetarea dialogică* ar furniza datele decisive pentru încadrarea informației în ceea ce am numi mai degrabă *istorie subiectivă* sau *alternativă*. În fond, așa numita „istorie orală” nu este decât o sumă incontrollabil de mare de versiuni ale istoriei oficiale care se pot impune ca adevăruri. Dat fiind că este vorba despre experiențe trăite individual și relatate în anumite circumstanțe, aceste „alte fețe ale adevărului istoric” se cer minuțios descrise, explicate și susținute documentar întrucât aici nu este suficientă – ca în etnologie – o simplă confruntare a perspectivei etice cu cea emică. Acestea ar fi, în opinia noastră, sarcinile cercetătorului și nu doar provocarea actului narativ printr-o serie de întrebări mai mult sau mai puțin inspirate.

Conchizând, am vrea să relevăm doar două deziderate care ar face din demersurile cercetătorilor și editorilor români de povestiri ale vieții demersuri de istorie orală: stabilirea unei metodologii riguroase (fără renunțarea la contactul cu antropologia și la experiența acesteia doar de dragul modernității) și pregătirea (dacă nu chiar și înclinația) cercetătorului deopotrivă în direcția psihologiei și comunicării – pentru a realiza un contact adecvat cu persoanele intervievate –, a științelor sociale (pentru acuitate științifică), a celor umaniste (pentru elaborarea scrierii într-o formă tentantă și accesibilă care să pună în valoare calitățile naratorilor).

Bibliografie

- Bonte, Izard 1999: Pierre Bonte, Michel Izard, *Dicționar de etnologie și antropologie*, Iași, Polirom.
- Brăiloiu 1931: Constantin Brăiloiu, *Schiță a unei metode de folklore muzical* în „Boabe de grâu”, anul II, 4 (8-16).
- Constantinescu 1990: Nicolae Constantinescu, *Implicații teoretice în delimitarea categoriilor narative contemporane*, în „Memoriile Secției de Filologie, Literatură și Artă” anul X/1988 (97-102).
- Copans 1998: Jean Copans, *L'enquête ethnologique de terrain*, Paris, Nathan.
- Laplantine 2000: François Laplantine, *Descrierea etnografică*, Iași, Polirom.
- Géraud, Leservoisier, Pottier 2001: Marie-Odile Géraud, Olivier Leservoisier, Richard, Pottier, *Noțiunile-cheie ale etnologiei (Analize și texte)*, Iași, Polirom.
- Lieblich, Tuval-Mashiach, Zilber 2006: Amia Lieblich, Rivka Tuval-Mashiach, Tamar Zilber, *Cercetarea narativă. Citire, analiză și interpretare*, Iași, Polirom.
- Pineau, Le Grand 2001: Gaston Pineau, Jean-Louis Le Grand, *Les histoires de vie*, Paris, Payot.

Cleverness and Mastery in Oral History Methods

The transcription of a life-story, even if it is spectacular and well articulated and argued, should be appreciated as a stage of the oral history research but the story only preserves memories and sentiments and it isn't able to connect them to the official history in order to invest the story with reliefs and unprecedented meanings. The research in oral history isn't a facile approach in contemporary studies: it takes shape as a complex demarche in process which requires a solid training and a rigorous methodology on behalf of researchers, cleverness in communication and analysis, and high levels of tact and carefulness.